

dr hab. Maciej Falski

Instytut Sławistyki Zachodniej i Południowej
Wydział Polonistyki
Uniwersytet Warszawski

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Patrycji Chajęckiej

pt. „Przemiany obrazu Zagrzebia w prozie chorwackiej po 1918 roku”

Mgr Patrycja Chajęcka jest młodą badaczką, której dotychczasowe naukowe osiągnięcia weszły już do obiegu kroatystycznego. Jej dotychczasowy dorobek naukowy mieści się w granicach literaturoznawstwa, rozszerzonego o wyraźną wrażliwość kulturoznawczą; wyraźnie rysuje się w nim zainteresowanie badawcze polem literackim przede wszystkim w Chorwacji. Do badań nad kulturoznawczym aspektem życia i procesu literackiego oraz tekstów literackich predestynuje autorkę ścieżka kształcenia: studia na Wydziale Polonistyki oraz studia etnologiczne w Instytucie Etnologii i Antropologii Kulturowej UW oraz studia sławistyczne, które pozwoliły jej na poznanie języka i kontekstów kulturowych krajów obszaru byłej Jugosławii oraz wyćwiczenie warsztatu interpretacyjnego, co widać było już w pracy licencjackiej i magisterskiej, napisanych odpowiedni pod kierunkiem prof. Magdaleny Bogusławskiej i prof. Zdzisława Darasza. Warto zauważyć też działalność mgr Chajęckiej jako krytyczki literackiej: recenzje i artykuły krytyczne, dotyczące literatury głównie krajów południowosłowiańskich, ale nie tylko, publikuje od wielu w uznanych portalach i pismach w Polsce.

Przedłożona do recenzji rozprawa wyrasta z profilu naukowego mgr Chajęckiej; łączy w sobie wszystkie czynniki, które formowały ją w czasie wielostronnych studiów wyższych, pogłębiane podczas studiów doktoranckich w Instytucie Sławistyki PAN oraz podczas wyjazdów badawczych w Zagrzebiu. Autorka posiada wszelkie kompetencje do realizacji tematu zakreślonego w tytule: zarówno jeśli chodzi o warsztat analizy i interpretacji tekstów literackich, jak i włączanie w to elementów kulturoznawczych. Wielkim jej atutem jest dogłębna znajomość literatury chorwackiej XX wieku, ujawniana przez dobór analizowanych tekstów często nie tylko spoza kanonu, lecz i słabo obecnych w refleksji naukowej.

Temat rozprawy został doskonale wybrany. Autorka zapowiada próbę stworzenia całościowej syntezy wizerunku Zagrzebia, chorwackiej stolicy, w literaturze XX stulecia. To zadanie ambitne i bardzo potrzebne, ponieważ nie powstała dotąd taka praca, w której osią

narracji byłyby przemiany (lub nie) obrazu stolicy w ciągu zmian kulturowych, politycznych, społecznych, jakie dokonały się w minionym stuleciu. Zagrzeb stał się bohaterem literackim – a dzięki literaturze miejscem symbolicznym chorwackiej przestrzeni wyobrażonej – dzięki powieściom i felietonom Augusta Šenoi (lata 70. XIX wieku). W każdej epoce przestrzeń stołecznego miasta stawała się areną, a czasem też bohaterką tekstów literackich, od modernistycznego antymodernizmu, poprzez prozę neorealisticzną międzywojnia, po eksperymenty z literaturą egzystencjalną i młodzieżową lat 60. i 70. Miasto to więc, także z uwagi na czynniki demograficzne i cywilizacyjne, zajmowało coraz więcej miejsca w świadomości literackiej i kulturowej w Chorwacji i oczywiście znalazło to wyraz w badaniach literackich. A jednak brakuje prac, które zbierałyby częściowe wnioski, poszukiwałyby zmian i kontynuacji, rekonstruując ogólny syntetyczny obraz stolicy. Rozprawa mgr Chajęckiej wypełnia tę lukę: temat wyrasta z doświadczenia czytelniczego oraz świadomości badawczej i jest jak najbardziej uzasadniony. Autorka prezentuje oryginalną strukturę i wnioski, uzupełniające wiedzę o tym jakże istotnym mieście-symbolu w kulturze chorwackiej. Uważam, że uzyskane przez nią wnioski, ugruntowane w analizie i trafnie sformułowane, mogą mieć znaczenie w badaniach kulturowych nad miejscem Zagrzebia w chorwackiej świadomości i praktykach kulturowych, Zagrzeb jest bowiem niesłychanie ambiwalentnie postrzegany. W rozprawie mgr Chajęckiej można znaleźć odpowiedź na pytanie, gdzie szukać źródeł owej ambiwalencji; jest to zatem refleksja bardzo potrzebna.

Praca została napisana w sposób poprawny, przejrzysty; autorka zdradza świetną znajomość stylu akademickiego, przy czym, co warto podkreślić, rozprawa jest wolna od zbędnych elementów żargonu czy pustosłowia. Tekst jest wolny od usterek, co najwyżej trafiają się nieliczne niezauważone zapewne w ostatnim czytaniu literówki. Szczególnie doceniam strukturę rozprawy. Po pierwsze, właściwa analiza tematu – czyli badawcze spojrzenie na literaturę XX wieku – zostało poprzedzone przeglądem sytuacji społeczno-politycznej oraz kontekstów literackich przed 1918 rokiem. To bardzo ważne wprowadzenie, jako że literacki obraz miasta został mocno zarysowany właśnie w okresie 1871-1914; autorka doskonale to odtwarza, pisząc o badaniach nad Zagrzebiem u Šenoi, Matoša czy Kumičića, by wymienić tylko tych ważniejszych autorów. Ogólnie był to czas, kiedy Zagrzeb zyskiwał znaczenie faktycznego i symbolicznego centrum obszaru chorwackiego i chorwackiej polityki, zatem kluczowe było opisanie punktu odniesienia dla przemian obrazu chorwackiej stolicy w literaturze po 1918 roku. Po drugie, dobrym posunięciem było poprzedzenie każdego rozdziału analitycznego przez podrozdział dotyczący kontekstu społeczno-politycznego oraz drugi,

odnoszący się do procesów literackich w danym segmencie czasu. Ma to znaczenie dla interpretacji tekstów literackich i uważam, że autorka słusznie czyta literaturę, zwłaszcza badając przestrzeń jako kategorię nie tylko przecież literacką, lecz kulturową, wpisując ją w przemiany społeczno-polityczne. Tym bardziej ma to sens, iż podział na rozdziały wynika przede wszystkim z odzwierciedlenia sukcesji epok politycznych (międzywojnie, czas II wojny światowej, okres Jugosławii titowskiej i lata przełomu XX i XXI wieku). To oczywiście banał, że literatura nie powstaje w próżni, ale też nie jest prostym odbiciem realiów społecznych czy politycznych; jednak w przeglądzie sytuacji literackiej oraz przy analizie poszczególnych tekstów związek ów jest widoczny i istotny, a właśnie kategoria przestrzeni mocno wiąże świat literatury ze światem życia. Pewnym minusem rozprawy jest niezbyt obszerne zakończenie – w podsumowaniu znalazłaby się przestrzeń na rozszerzenie wniosków, powiązanie ich choćby z głębszą refleksją nad antymodernizmem i lękiem przed zmianą cywilizacyjną, o czym autorka wszak pisze, oraz z chorwackim regionalizmem i przywiązaniem do małych ojczyzn; wątek ten pojawia się w pracy (szczególnie jako opozycja miasto/wieś czy duże miasto/małe miasto), a w ostatecznym ujęciu wpływa na specyficzny obraz miasta dokumentowany przez teksty literackie.

Rozprawa została dobrze wsparta pod względem zaplecza teoretycznego. Zwraca uwagę doskonała znajomość dorobku polskiej kroatystyki, która zresztą może nawet w większym stopniu niż chorwacka jest uwrażliwiona na problematykę kulturową w literaturze (np. Kaniecka, Pieniązek-Marković). Zwraca uwagę obecność autorów kluczowych dla badań wyobrażeń kulturowych i formowania się sfery symbolicznej oraz obrazotwórczej mocy tekstu, na czele z Foucaultem. Doceniam uwzględnienie w refleksji teoretycznej autorów, którzy pracowali nad kwestią społecznego tworzenia przestrzeni oraz interakcji między przestrzenią miasta a jej użytkownikami, tutaj szczególnie wpływ Jałowieckiego i de Certeau oraz Gulin-Zrnić wydaje się istotny. W ujęciu mgr Chajęckiej przestrzeń jest przede wszystkim odczuwana, indywidualizowana bądź postrzegana przez pryzmat statusu, zaś jej analizy pokazują, że trudno mówić o zobiektywizowanej reprezentacji miasta. Poszczególne rozdziały odwołują się zawsze do pewnych konstrukty, przestrzeń-dla-kogoś, gdzie wyobrażenie czy też odczucie przestrzeni wpływa na wizerunek miasta. To przypadek opisywanych przez autorkę tzw. prozy miejskiej (urbana proza) na przykładzie powieści Eda Popovicia czy u Zlatka Milkovicia (kwestia miasta i statusu społecznego) bądź miasta w okresie II wojny światowej. Znaczącym komponentem stała się też semiotyka miasta, w oparciu o klasyków szkoły tartuskiej, jak też znaczące publikacje Koschanego. Miasto jest zatem przestrzenią znaczeń, a analizy zawarte w

poszczególnych rozdziałach układają sensy z interpretacji znaków kreowanych przez autorów przestrzeni (jest to widoczne szczególnie w analizie przestrzeni zdegradowanej Nowego Zagrzebia w tekstach najnowszych czy w pejzażu sonornym w powieści o Zagrzebiu z okresu NDH). Autorka zna świetnie również teksty kluczowych chorwackich badaczy literatury, którzy tworzą kanoniczne ujęcia i syntezy (Nemec, Bagić), choć każdy rozdział odnosi się też do ważniejszych tekstów właściwych dla danej epoki czy autora.

Wybierając teksty do analizy, autorka decydowała się przeważnie na teksty mniej znane. Decyzja zrozumiała, ponieważ, jak sama wskazuje we wstępie, zależy jej na pokazaniu różnorodności ujęć Zagrzebia, natomiast walory artystyczne schodzą tu na dalszy plan. Mimo wszystko można się zastanowić w dwóch miejscach nad tym wyborem. W okresie międzywojennym zastanawia brak tekstów Mirosława Krleży. Faktycznie, jak sama zauważa, interpretacja Krleży wystarczyłaby na osobny doktorat; mimo to był on twórcą mocno później zakorzenionego wyobrażenia Zagrzebia mieszczańskiego, „agramerštiny”, które to wyobrażenie kodyfikuje nie tylko w cyklu dramatycznym o Glembajach, lecz również w powieściach (na czele z „Powrotem Filipa Latinowicza”). W rozdziale o Zagrzebiu w Jugosławii socjalistycznej ważne miejsce zajmują powieści z lat 80., a więc okresu schyłkowego, mniej zaś jest wzięty pod rozwagę okres wcześniejszy, wpływający jednak na postrzeganie miasta jako pewnej odrębnej całości symbolicznej; o ważnej i bardzo zagrzebskiej powieści Zvonimira Majdaka autorka wspomina, a byłaby ona podstawą do ukazania pewnego specyficznego ujęcia miasta z perspektywy „od dołu” i „z marginesu”, także poprzez specyfikę języka. Może obraz epoki byłby pełniejszy dzięki uwzględnieniu proz z lat 60. i 70. (Antuna Šoljana lub Ivana Slamniga). Być może na rezygnację z szerszej analizy tych tekstów wpłynął fakt, że to autorzy i pozycje z krytycznoliterackiego mainstreamu. Warto natomiast docenić analizę powieści słabo obecnych w historii literatury, takich jak „Zrinjevac” Milkovicia czy „Pepić u vremenu i prostoru” Majera. Decyzja o wyborze materiałów do badania z pewnością nie była łatwa i wybór autorki należy uznać za trafny, poza drobnymi uwagami wspomnianymi powyżej.

Za swoje główne zadanie autorka obiera „uchwycenie zmian zachodzących w przedstawianiu miasta” poprzez przyglądanie się „czynnikom społecznym, politycznym i kulturowym warunkującym techniki obrazowania i sposoby reprezentacji przestrzeni miejskiej Zagrzebia w tekstach powstających po 1918 roku”; metoda badawcza zasadza się na abstrahowaniu wizerunku miasta z tekstów literackich, „powtarzających się motywów i ich kontekstów” (s. 17 rozprawy). Autorka chce też dotrzeć do tego, jak zmieniała się „funkcja

symboliczna i kulturowa” Zagrzebia na przestrzeni lat (s. 19). Mgr Chajęcka, wychodząc od wyżej opisanych inspiracji teoretycznych, zakłada „podwójność przestrzeni miejskiej” (s. 7) i sprzężenie dwóch perspektyw, panoramicznej i oddolnej, a w rozprawie interesuje ją przede wszystkim perspektywa zindywidualizowana, oddolna. Z tego zadania autorka wywiązuje się znakomicie; rzeczywiście starannie w poszczególnych rozdziałach szkicuje konteksty polityczno-społeczne życia literackiego, po czym przygląda się obrazowi Zagrzebia w wybranych, reprezentatywnych prozach. Z tym koresponduje wybór tekstów prozatorskich, które „dostarczają wiarygodnych informacji o mieście rzeczywistym” (s. 19).

Niewątpliwie udało się autorce pokazać ważną rzecz, mianowicie istnienie wielu „Zagrzebiów”, mówiąc inaczej, heterogenicznej reprezentacji miasta nawet w tekstach z tego samego okresu. Miasto jest więc samo w sobie pewnym tekstem, fikcją, która może nazywać miasto fizyczne, ale nie miasto społeczne, zaś ukazywanie różnorodności perspektyw zbliża nas do uchwycenia sensu społecznego odczuwania i wytwarzania przestrzeni. Za szczególnie cenne uważam obserwacje mgr Chajęckiej o peryferyjności doświadczenia miasta szczególnie przez bohaterów powieści z okresu międzywojnia (rozdz. I). Okazuje się, że kreowane na centrum chorwackości stare miasto zagrzebskie (Gornji grad) przemienia się w przestrzeń zapomnianą, degradującą się, peryferyjną, a jej status w powieści Bogovicia reprezentuje Giga Baricieva, przy czym nie tylko jej mieszkanie i szlaki przemierzane w mieście ilustrują ową degradację, ale też wycofane i nieprospektywne życie bohaterki. Z kolei bohater drugiej powieści, „Zrinjevca” Milkovicia, mimo że związany z bardzo centralnym placem Zagrzebia, pozostaje w pozycji peryferyjnej pozbawionego mocy obserwatora przybywającego z peryferii społecznych. Dzięki temu zestawieniu autorka ukazuje niespójność między oczekiwaniem jednolitej przestrzeni, symbolizowanej przez nazwę „Zagrzeb”, a wielością doświadczeń i desygnowanych przez nią miast. Trwałość kategorii peryferyjności uzmysławia zresztą analiza powieści Eda Popovicia z 2003, która również pokazuje bohaterów z osiedli z dala od centrum, a ich losy korespondują ze zdegradowanym charakterem przestrzeni blokowiska. Stałą techniką literacką, którą odsłaniają analizy mgr Chajęckiej, jest odpowiedniość przestrzeni i charakteru bądź statusu bohaterów. Widać to w przywołanych już powieściach z okresu międzywojennego, najbardziej chyba zaś w powieściach Dalibora Cvitana i „Metastazach” Bovicia. Skrajne nieprzystosowanie do życia bądź też odrzucenie konwencji, brak perspektyw, znajdują odbicie w obrazach przestrzeni brzydkiej, złowrogiej, niebezpiecznej. Miasto w tych ujęciach staje się przestrzenią wrogą, o czym czytelnik przekonuje się przez wyraźne znaki, takie jak szarość (ulic, domów), rozbite okna, pęknięcia, smród, itd. Odpowiada temu nastrój bohaterów,

poczucie beznadziejności i odrzucenia – tkwienie na peryferiach (miasta, życia, społeczeństwa).

To swoisty paradoks, że największy ośrodek miejski, który przyciągał tysiące nowych mieszkańców szukających lepszych warunków życia, staje się przestrzenią nieperspektywiczną. Autorce udaje się ciekawa rzecz, mianowicie opisanie długiego i solidnie umocowanego trwania negatywnego wizerunku miasta. Mimo wspaniałych fundamentów położonych przez Šenoę, w literaturze bardzo wyraźny jest negatywny obraz Zagrzebia. Ten antymodernizm autorka po części tłumaczy wykluczeniem społecznym i zmianami w polu społecznym (przypadek powieści międzywojennych), atmosferą wojny i realnego zagrożenia oraz strachu (okres II wojny światowej) czy też przemianami społecznymi przełomu XX i XXI w. Warto jednak zauważyć, że pewne przedstawienia wynikają z przyjętych konwencji literackich, czemu autorka poświęca mniej uwagi: na przykład z powrotu powieści realistycznej w latach 30. XX w., kierującej uwagę na problemy społeczne właśnie, czy z fascynacji autorów pokolenia „prozy miejskiej” (przełom XX/XXI w.) prozą amerykańską i podjęta przez nich próba przeszczipienia gatunków i tematów na grunt chorwacki; często to właśnie konwencja decyduje o sposobie kreowania bohatera czy o przedstawianiu przestrzeni. Trudniejszym zadaniem okazało się wskazanie na owe czynniki wpływające na zmienność (lub trwałość, jak się okazuje!) obrazu miasta. Z rozprawy wynika, że chodzi w zasadzie o czynniki społeczno-polityczne, kontekst doświadczenia społecznego (utrata statusu, bezrobocie, alkoholizm, transformacja społeczna) czy politycznego (okres wojny) mają decydujący wpływ na doświadczanie miasta przez jego mieszkańców; w rezultacie przy takiej perspektywie kreacja literacka staje się odbiciem rzeczywistości społecznej w duchu realistycznej motywacji tekstu. Dużo ciekawsza wydaje się trwałość tego negatywnego wizerunku i jego składników, szkoda, że w zakończeniu autorka nie rozwija szerzej tego wątku; czy negatywny literacki wizerunek miasta nie jest pewnym stałym toposem, obecnym w literaturach europejskich, a u chorwackich autorów obecnym już od lat 80. XIX w. i szczególnie mocno zarysowanym w okresie modernizmu? Jego szczególna trwałość w chorwackiej tradycji literackiej zastanawia, sądzę jednak, że uzasadnianie jej wyłącznie przez kontekst społeczny i polityczny to pewne uproszczenie. Można przypuszczać, kwestia owej trwałości, jako wniosek rozprawy, da asumpt do dalszych poszukiwań badawczych.

Autorka trafnie stosuje instrumentarium badawcze, które wypracowała w oparciu o omówioną wcześniej konstelację teoretyczną. Skupia się, zgodnie z zapowiedzią, na analizie wizerunku. W tym celu tworzy metodę badawczą, na którą składają się elementy podejścia

semiotycznego oraz socjologii przestrzeni miejskiej wraz z analizą tekstu literackiego. Koresponduje to z założeniem odtworzenia perspektywy „od dołu”, zindywidualizowanej – oczywiście do pewnego stopnia, ponieważ bohater zawsze jest pewnym konstruktem i nosicielem określonego typu, szczególnie w prozie, którą mgr Chajęcka wybrała do analizy, a więc tej związanej z realistycznym przedstawianiem miasta. Autorka bada znakowość przestrzeni, szlaki pokonywane przez bohaterów w miastach, relację przestrzeni pokazanej i pominiętej, jak też przestrzeni miasta i przestrzeni domu. Te elementy odpowiadają potrzebie opisu całościowego, deklarowanej przez nią w zakończeniu (s. 286). Nie chodzi więc tylko o opis przestrzeni, ale jej doświadczania; moim zdaniem to jest największym atutem przyjętej przez autorkę metody. Jednocześnie teksty literackie nie są przez nią traktowane instrumentalnie, co również warto podkreślić.

W podsumowaniu recenzji rozprawy doktorskiej mgr Patrycji Chajęckiej stwierdzam bez żadnych wątpliwości, iż spełnia ona kryteria pracy dyplomowej określone w ustawie Prawo o szkolnictwie wyższym nauce (Dz. U. z 2024 r., poz.1571, art. 187). Jest rozprawą samodzielną, oryginalną, opartą na przemyślanej metodologii i doborze źródeł, w istotny sposób uzupełniająca wiedzę o procesach literackich i tożsamościowych w kulturze chorwackiej. Moja ocena rozprawy jest jednoznacznie pozytywna i tym samym wnoszę o dopuszczenie autorki do dalszych etapów postępowania doktorskiego.

Warszawa, 11.01.2026 r.

Maciej Falski

